

TEOLÓGIA ÉS FELVILÁGOSODÁS – DECSY
SÁMUEL, BENEDEK SÁMUEL ÉS SZABÓ
ZSIGMOND KÖSZÖNTŐI EGY ODERA-
FRANKFURTI TEOLÓGIAI DISSZERTÁCIÓBAN

THEOLOGY AND ENLIGHTENMENT:
LAUDATIONS OF SÁMUEL DECSY, SÁMUEL
BENEDEK AND ZSIGMOND SZABÓ IN
A THEOLOGICAL DISSERTATION FROM
FRANKFURT AN DER ODER

Bodnár-Király Tibor

Nemzeti Közzolgálati Egyetem, Molnár Tamás Kutatóintézet

ÖSSZEFOGLALÁS

A dolgozat célja Decsy Sámuel (1742–1816), Benedek Sámuel és Szabó Zsigmond latin nyelvű köszöntő verseinek közreadása. A kutatás számára eddig ismeretlen verseket Johann Isaac Ludwig Causse (1728–1802) és Hermann Nonnen (1738–1781) 1771-ben megjelent teológiai doktori értekezésének (*Dissertatio Inauguralis Theologico Historica De Cura Dei Singulari Circa Genus Messiae*) függelékében nyomtatták ki. A tanulmányban a disszertációt három közelítésben vizsgálom. A kutatás eredményeire támaszkodva elsőként a tágabb intellektuális kontextus ismertetésére kerül sor. Ennek során külön kitérek a teológiaoktatás és a felvilágosodás helyzetére Odera-Frankfurtban. Ezt követően külön figyelmet szentelek Johann Isaac Ludwig Causse és Hermann Nonnen karrierjére, valamint a nevük alatt megjelent disszertáció főbb ismertetőjegyeire. Végül sort kerítek a disszertáció és a köszöntő versek szerzői közötti kapcsolat értelmezésére. A versek eredeti latin átiratát a tanulmány mellékletében közlöm. A dolgozatban amellet fogok érvelni, hogy a 18. századi Odera-Frankfurtban a teológiai felvilágosodás fontos szerepet játszott a világi tudományok közvetítésében. Ilyen módon a helyi teológus képzés és tudástermelés vizsgálata megkerülhetetlen tényezőként jön számításba a kelet-európai kultúrtranszfer folyamatok értelmezésekor.

Abstract

This essay aims to share Sámuel Decsy's (1742–1816), Sámuel Benedek's and Zsigmond Szabó's Latin poems. Being uncharted by

research until now, these pieces of poetry were first published in the appendix of the 1771 inaugural dissertation (*Dissertatio Inauguralis Theologico Historica De Cura Dei Singulari Circa Genus Messiae*) of the theologians Johann Isaac Ludwig Causse (1728–1802) and Hermann Nonnen (1738–1781). Exploring the multiple implications of the dissertation, the essay is divided into three parts. Building on the findings of my research, the first part presents the wider intellectual context, with special regard to the interplays between theological education and Enlightenment in Frankfurt an der Oder. The second part pays particular attention to the careers of Johann Isaac Ludwig Causse and Hermann Nonnen, as well as the main characteristics of the dissertation published under their name. Finally, the third part seeks to expound the connection between the dissertation and the writers of the poems. In the appendix, the original Latin transcription of the poems is published. In my paper, it will be argued that in the eighteenth-century Frankfurt an der Oder, Theological Enlightenment played an indisputable role in the transmission of secular knowledge. In this way, the examination of theological education and knowledge production is taken into account as an inescapable aspect in the apprehension of cultural transfer processes of Eastern Europe.

Kulcsszavak: felvilágosodás, teológia, kultúrtranszfer, Kelet-Európa, Frankfurt (Oder)

Keywords: Enlightenment, theology, cultural transfer, Eastern Europe, Frankfurt an der Oder

Bevezetés

A dolgozat alapötletét Decsy Sámuel (1742–1816), Benedek Sámuel és Szabó Zsigmond latin nyelvű köszöntő verseinek felfedezése adta. A magyar és erdélyi peregrinusok alkalmi versei a műfaj konvencióinak megfelelően a diák nevének, státuszának és származásának feltüntetésével, cím nélkül jelentek meg.¹ Létezésükről a kutatás eddig nem tudott. A versek Johann Isaac Ludwig Causse (1728–1802) és Hermann Nonnen (1738–1781) nevei alatt 1771-ben kinyomtatott *Dissertatio Inauguralis Theologico Historica De Cura Dei Singulari Circa Genus Messiae* című teológiai doktori értekezés mellék-

¹ A szövegtípus hagyományozódásának tekintetében a versek az alkalmi költemények és a búcsúztatóversek (propemtikon) formai, műfaji jellegzetességeit viselték magukon. A kora újkori búcsúztatóversek magyarországi recepciójához ld. Móré Tünde: *Ars peregrinandi*. A 16. századi wittenbergi peregrinusok neolatin búcsúztatóverseinek vizsgálata hazai és nemzetközi kontextusban. (Doktori disszertáció) Debreceni Egyetem 2015. 51–62.

letében jelentek meg.² Értelmezésükkel kapcsolatban három szempont is felvethető. Elsőként ezek az alkalmi költemények, ha nem is jelentős, de mindenképpen új adalékot jelentenek a Decsy Sámuel karrierjével és szellemi hagyatékával kapcsolatos politika-, irodalom- és eszmetörténeti vizsgálatok számára. Ezen belül is a szerző odera-frankfurti tanulmányainak időszakából fennmaradt szűk forráscsoport körét gazdagítják.³ Másodszor, szintén csekély mértékben, de a peregrináló diákokkal kapcsolatos általános információhiány pótlásához is hozzájárulnak. Ez különösen igaz az erdélyi Benedek família kisbaconi ágához tartozó (Băţanii Mici, ma: Románia), a székelyudvarhelyi királyi tábla ülnökeként dolgozó Benedek Sámuel, valamint a vele együtt utazó, Bikfalváról (Bicfalău, ma: Románia) származó, árvaságra jutott, később pedig református lelkészként tevékeny Szabó Zsigmond eseteire, akiknek odera-frankfurti teológiai tanulmányairól a kutatás az eddigiekben szintén csak a matrikula-bejegyzésekből értesülhetett.⁴ Végül harmadszor, a forrásközlés jó alkalmat szolgáltat arra is, hogy kicsit kitérjünk az odera-frankfurti teológiai képzés intellektuális jelentőségére. Egy ilyen kitérő a magyarországi és erdélyi kultúrtranszfer vizsgálatok gyakran egyoldalú megközelítése és a korabeli egyetemlátogatási gyakorlat következtében is indokoltnak tűnik.⁵ Az ilyenkor szokásos biográfiai megközelítés helyett éppen

² Johann Isaac Ludwig Causse – Hermann Nonnen: *Dissertatio Inauguralis Theologico Historica De Cura Dei Singulari Circa Genus Messiae quam Iussu Summe Venerandi Et Perincli Theologorum Ordinis In Academia Regia Viadrina praeside et promotore Ioanne Isaaco Ludovico Causseo Pro Gradu Doctoris Summisque In Theologia Honoribus et Privilegiis rite et legitime consequentis D. I. Novembr. MDCCLXXI. In auditorio maiori Publico Eruditorum Examine Subiicit Hermannus Nonnen Bremensis Vocatus Ecclesiae Quae Ad Ptochodochium Urbis Patriae Est V.D.M. Francofurti ad Viadrum [1771].*

³ Mégha életrajzi szempontból nem is változtatnak a kutatás korábbi megállapításán, miszerint a rimaszombati származású diák teológushallgatóként iratkozott be Frankfurtba. A matrikula-bejegyzéshez ld. Tar: Magyarországi diákok i.m. 97. Decsy életútjával kapcsolatos kérdésekhez ld. Bodnár-Király Tibor: A „Decsy-biográfia” helyzete és kutathatósága. In: Politikatudományi tanulmányok. Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam-és Jogtudományi Kar Doktori Iskolájának III. Konferenciája. Szerk. Antal Attila. Budapest 2012. 37–49; Bodnár-Király Tibor: Decsy Sámuel (1742–1816): orvos, tudós, lapszerkesztő (Vázlat). *Kaleidoscope* 2015/5 (X. évf.) 25–36.

⁴ A matrikulákhoz ld. Zoványi Jenő: A magyarországi ifjak az Odera melletti Frankfurt egyetemen. *Protestáns Szemle* 1889/1-2. (I. évf.) 203; Tar Attila: Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1694–1789. Budapest 2004. 97.

⁵ A Habsburg Monarchia országaiból érkező diákok kiáramlását akadályozó

ezért a dolgozatban kívülről befelé haladva közelíték a disszertációhoz és a diákok verseihez. A szakirodalom eredményeire támaszkodva elsőként a tágabb intellektuális kontextus ismertetésére kerül sor. Ennek során külön kitérek a teológiaoktatás és a felvilágosodás helyzetére Odera-Frankfurtban. Ezt követően külön figyelmet szentelek Johann Isaac Ludwig Causse és Hermann Nonnen karrierjének, valamint a nevük alatt megjelent disszertáció főbb ismertetőjegyeinek. Végül sort keríték a disszertáció és a köszöntő versek szerzői közötti kapcsolat értelmezésére.⁶ A versek eredeti latin átíratát a mellékletben adom meg. A köszöntők átírásához a Berlini Állami Könyvtár (Staatsbibliothek zu Berlin, Preußischer Kulturbesitz) gyűjteményében található digitalizált változatot használtam.⁷ A kutatási problémára az Interdisziplinäres Zentrum für die Erforschung der Europäischen Aufklärung (Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg) két hónapos posztdoktori kutatói ösztöndíja során figyeltem fel.⁸

Odera-Frankfurt és a teológiai felvilágosodás

A teológiai felvilágosodás, felvilágosult teológia jelensége mind a tágabb felvilágosodás-kutatás, mind az egyháztörténet oldaláról régóta reflektált kérdése a 18. századi történeti tanulmányoknak. Az elmúlt évszázadban a felvilágosodás, a filozófia és a teológia 18. századi összefonódása és párhuzamos fejlődése más-más módon az anglofón és a német nyelvű eszméletörténeti irodalomban is megkülönböztetett kutatási irányvá vált.⁹ A teológia 18. századi jelentőségét elsősorban

intézkedések egyike az volt, hogy a nem katolikus diákok hivatalosan csak teológia szakra iratkozhattak be. Kosáry Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Harmadik, kiegészített kiadás. Budapest 1996. 128; Tar: Magyarországi diákok i.m. 20.

⁶ Ennek során több esetben is az Inscriptiones Album Amicorum (a továbbiakban: IAA) online adatbázisra fogok támaszkodni. Link: <http://iaa.bibl.u-szeged.hu/>

⁷ A digitalizált szöveg linkjét ld. (Letöltés ideje: 2022. márc. 9.):
Link: https://digital.staatsbibliothek-berlin.de/werkansicht?PPN=PPN88482179X&DMDID=&PHYSID=PHYS_0005

⁸ Causse személyével és a felvilágosodás teológiájával kapcsolatos tanácsait ezúton is köszönöm dr. Andrea Thielének. A versek értelmezésében nyújtott segítségért dr. Darab Ágnesnek, Causse magyarországi recepciójával kapcsolatos irányjelzésekért pedig dr. Csorba Dávidnak vagyok hálás.

⁹ A kutatás korábbi és újabb eredményeihez ld. Klaus Scholder: *Grundzüge der theologischen Aufklärung in Deutschland*. In: *Geist und Geschichte der Reformation – Festgabe Hanns Rückert zum 65. Geburtstag dargebracht von Freunden, Kollegen und Schülern*. Hrsg. Heinz Liebing – Klaus Scholder. Berlin 1966. 460–486; Joseph Schmolerei: *Johann Joachim Spalding – Ein Beitrag zur Theologie der Aufklärung*. Gütersloh 1967; Tim Blanning: *The*

a kultúrtranszfer-folyamatokban betöltött transzmitter szerep felől tárgyalom. Ahogy azt Decsynél és Benedeknél is látni lehet, ennek részét képezi, hogy a teológia alapozótárgyként, valamint a magasabb szintű bölcséleti, jogi és orvostani képzéshez való hozzáférés előfeltételeként jött számításba. A tanulmány fő állítása, hogy ezzel a kapuőr szereppel a 18. századi teológia még egy ideig a felvilágosodás tudományos kultúrájának közvetítésében is aktív szerepet kapott. A teológiai felvilágosodás jelentőségének vizsgálata éppen ezért nem csupán a szaktudományosodás folyamatai, hanem az általánosabb történeti megközelítés szempontjából is megkerülhetetlennek tűnik.¹⁰

Enlightenment in Catholic Germany. In: *The Enlightenment in National Context*. Eds. Roy Porter – Mikulaš Teich. Cambridge 1981. 118–126; Knud Haakonssen (ed.): *Enlightenment and Religion: Rational Dissent in Eighteenth-Century Britain*. Cambridge 1996; Jonathan Sheehan: *The Enlightenment Bible: Translation, Scholarship, Culture*. Princeton 2005; Albrecht Beuthe (hrsg.): *Reflektierte Religion: Beiträge zur Geschichte des Protestantismus*. Tübingen 2007; Ivo Cerman – Rita Krueger – Susan Reynolds (eds.): *Enlightenment in Bohemia: Religion, morality*. Oxford 2011; and multiculturalism. Walter Sparr: *Frömmigkeit, Bildung, Kultur – Theologische Aufsätze I: Lutherische Orthodoxie und christliche Aufklärung in der frühen Neuzeit, I-II*. Leipzig 2012; Albrecht Beutel – Angelika Dörfler-Dierken (hrsg.): *Glaube und Vernunft: Studien zur Kirchen- und Theologiegeschichte des späten 18. Jahrhunderts*. Leipzig, 2014; Martin Gierl: *Pietism, Enlightenment, and Modernity*. In: *A Companion to German Pietism*. Ed. Douglas Shantz. Leiden 2015. 348–392; Ulrich Lehner: *The Catholic Enlightenment: The Forgotten History of a Global Movement*. New York 2016; Walter Sparr: *Gott, Tugend und Unsterblichkeit – Theologische Aufsätze II: Protestantisches Christentum und die Herausforderung 'Aufklärung', I-II*. Leipzig 2016; William J. Bulmann: *Anglican Enlightenment: Orientalism, Religion and Politics in England and its Empire, 1648–1715*. Cambridge, 2017; Franz Leander Fillafer: *Aufklärung habsburgisch. Staatsbildung, Wissenskultur und Geschichtspolitik in Zentraleuropa 1750–1850*. Göttingen 2020. 67–123.

¹⁰ A 18. századi teológiának ez a funkciója jószerivel észrevétlen maradt a magyarországi kutatásban. A kérdés kapcsán a szakirodalom egy erős normatív ítéletet maga előtt görgetve általában csak a végkimenetel felől, a tárgy leértékelődéséről és a szellemi életre való hatástalanságáról emlékezik meg. A problémára jó példa Futaky István ismert műve, amely a teológia 18. századi hanyatlásának paradigmátikus magyarázatát Fűkö Dezső sommás megállapítása nyomán vezette elő: „Filológia, történelem, nyelvtudomány, közjog, ezek tehát a magyar szellemi életnek a göttingai tudomány által legtöbb gyümölcsöt termő területei. Csak egy szerény, de igen fontos szín hiányzik erről a tarka palettáról. A göttingai teológia, noha számos magyar hallgatója volt, nem tudott a magyar szellemi életre gyümölcsöző hatással lenni, mert maga is a száraz racionalizmus, moralizálás és orientalista filológia útjára

A tanulmány során teológiai felvilágosodáson a korábbi kutatást jellemző analitikus, dualista megközelítéssel szemben nem egy vallás- és egyházellenes jelenséget értek. A szellemi előzményekre, a célok és eszközrendszer sokszínűségére és belső ellentmondásaira tekintettel, a fogalom nem esszencialista megközelítéséből indulok ki, amely a jelenség koherenciáját inkább olyan tipikusnak tekinthető mintázatokban, gyakorlatokban és célokban ragadja meg, mint: a vallási dogmák és ortodoxiával szembeni fellépés, a történeti-filológiai megközelítés érvényesítése a bibliakritikában, a megélt hit és vallásos érzület (tapasztalat) 18. századi felértékelődése, a vallás, a ráció és a filozófia kibékítése, a vallásos pedagógia köré épülő egyházreform és egyháztörténet művelése, a felekezeti tolerancia kiterjesztés stb.¹¹

A továbbiakban a teológiai felvilágosodás fogalmát a 18. századi

tévedt. Olyan embereket, mint a XVI. századba[n] Wittenbergben tanult reformátoraink, olyanokat, mint a XVII. században Szenci Molnár Albert és Apácai Csere János vagy a XVIII. században Bél Mátyás, akik a tudományon kívül valami nemesebb törekvést is hoztak magukkal nyugati iskoláikból, Göttingától nem kaptunk.” Fűkö Dezső: Göttinga és a magyar szellemi élet. Teológiai Szemle 1998/1. (XLI. évf.) 30. Idézi: Futaky István: Göttinga. A göttingeni Georg-August Egyetem magyarországi és erdélyi kapcsolatai a felvilágosodás idején és a reformkor kezdetén. Budapest 2007. 49. A teológia kimaradása már a korábbi eredményeket összefoglaló Kosáry Domokos-féle művelődéstörténetben is feltűnő volt. Kosáry Göttingen kapcsán tett megállapítása értelmében ugyanis a 18. század második felében a Kelet-Európa felől érkező diákok szemében a felvilágosodás nyugatias vonásaira és szocializáció mintázataira legnagyobb hatást a világi tudományok és a közvetítő szerepbe kényszerült németországi egyetemi intézményrendszer gyakorolta. Vö. Kosáry: Művelődés i.m. 516–523. A teológia orientáló funkciója az újabb kultúrtranszfer kutatásokban is alulreflektált kérdés maradt. Vö. Gurka Dezső (szerk.): Göttingen dimenziói. A göttingeni egyetem szerepe a szaktudományok kialakulásában. Budapest 2010.

¹¹ A teológiai felvilágosodás fogalmát illetően Walter Sparr és Frank Thomas Brinkmann belátásaira támaszkodom. Vö. Walter Sparr: Theologische Aufklärung. In: Religion und Aufklärung. Akten des Ersten Internationalen Kongresses zur Erforschung der Aufklärungstheologie (Münster, 30. März bis 2. April 2014). Hrsg. Albrecht Beutel – Martha Nooke. Tübingen 2014. 21–41; Frank Thomas Brinkmann: Glaubhafte Wahrheit – erlebt Gewißheit. Zur Bedeutung der Erfahrung in der deutschen protestantischen Aufklärungstheologie. Rheinbach-Merzbach 1994. 79–97. A (szekuláris) felvilágosodás vallásos alapjaival kapcsolatban ld. Walter Sparr: Religiöse und theologische Aspekte der Bildungsgeschichte im Zeitalter der Aufklärung. In: Handbuch der deutschen Bildungsgeschichte. Band II.: Vom späten 17. Jahrhundert bis zur Neuordnung Deutschlands um 1800. Hrsg. Notker Hammerstein – Ulrich Hermann. München 2005. 134–168. Margaret C. Jacob: The Secular Enlightenment. Princeton & Oxford 2019. 33–65.

Porosz Királysághoz tartozó odera-frankfurti egyetem összefüggésében használok.

Az elsősorban németországi protestáns szellemi kontextusban, illetve a korszak kelet-európai peregrinációjában és kulturtranszfereiben releváns oktatási központ teológiai orientációjával kapcsolatban a szakirodalom meglepően szűkszavúan fogalmaz. Ez a szűkszavúság a felvilágosodás-kutatás szemléletével és Odera-Frankfurt politikai státuszával is összefüggésbe hozható. Míg az első esetben a teológia azért szorult háttérbe, mert a lokális felvilágosodásokkal foglalkozó kutatás inkább a szekuláris, világi tudományok recepciójára helyezte a hangsúlyt, addig a második esetben az a strukturális magyarázat tűnik valószínűnek, mely szerint az észak-német egyetemek közötti versenyben Odera-Frankfurt – a teológia szempontjából legalábbis – kevésbé tűnt ki versenytársai közül. Elvégre a korszakban semelyik nagy (pietizmus, neológia) újító irányzatnak tartósan nem vált központjává.¹² A kutatás fő csapásirányait az elmúlt időszakig a Berlin-központú brandenburgi-porosz egyházpolitika, a hallei pietizmus kiterjedése, valamint a később meghatározó kutatási irányt képező neológia közötti kapcsolat felfejtése határozta meg.¹³ Ezen belül is megkülönböztetett figyelmet kapott az észak-német egyetemi kultúra (Altdorf, Berlin, Gießen, Göttingen, Halle, Jéna, Lipcse, Wittenberg stb.) lokális felvilágosodásai közötti versengés és a progresszió irányába mutató egyéni karakterisztikumok feltérképezése. A leginkább a filozófia, a jog, a természettudományok és egyéb gyakorlati ismeretek fejlődésére koncentráló megközelítés további, elsősorban oktatás-, intézmény- és egyháztörténeti szempontokkal egészítendő ki.¹⁴

¹² Hammerstein egyetemtörténeti monográfiája Bude hatása nyomán a korai reformteológiai irányzatok helyszínéül Hallét és Jénát jelölte meg. Notker Hammerstein: *Universitäten*. In: *Handbuch der deutschen Bildungsgeschichte*. Band II.: Vom späten 17. Jahrhundert bis zur Neuordnung Deutschlands um 1800. Hrsg. Notker Hammerstein – Ulrich Hermann. München 2005. 378. Odera-Frankfurt kapcsán ld. Notker Hammerstein: *Die Viadrina in sich wandelnden Universitätslandschaft um und nach 1700*. In: *Europäische Bildungsströme. Die Viadrina im Kontext der europäischen Gelehrtenrepublik der frühen Neuzeit (1506–1811)*. Hrsg. Reinhard Blänkner. Berlin 2008. 153–167.

¹³ Albrecht Beutel: *Aufklärung in Deutschland*. Göttingen 2006. 211–286; Albrecht Beutel – Martha Nooke (hrsg.): *Religion und Aufklärung. Akten des Ersten Internationalen Kongresses zur Erforschung der Aufklärungstheologie* (Münster, 30. März bis 2. April 2014). Tübingen 2014; Albrecht Beutel: *Johann Joachim Spalding. Meistertheologie im Zeitalter der Aufklärung*. Tübingen 2014; Johanna Hilper: *Neologie im Jena*. Tübingen 2020.

¹⁴ A problémafelvetéshez ld. Reinhard Blänkner: *Einleitung. Die alte Viadrina – Brandenburgische Landesuniversität in der europäischen Gelehrtenrepublik*

Ezek a szempontok nemcsak azt segíthetik megérteni, hogy az eddigi kutatási perspektíva miért nem kedvezett Odera-Frankfurt felfedezésének, de választ kínálnak arra is, hogy az egyetem – eltérve a sokszor alampintaként kezelt Hallétól és Göttingentől – ezzel együtt mégis miként kapcsolódott a korszak felvilágosult tendenciáihoz.

Az elérhető kutatási eredmények alapján Odera-Frankfurtban a teológiai felvilágosodás közegét a következő három kontextus: 1) a vallási tolerancia és az erre épülő egyházpolitika (ezen belül az egyházi unionizmus képviselte), 2) a teológiai politikus jellege és a berlini reformteológusok közeli kapcsolata az egyetemmel, valamint 3) a teológiai tananyag folyamatos modernizációja közösen formálta. A hagyományosan több nemzet lakta kereskedő városban a vallási tolerancia történeti előzményekre tekintett vissza. Kialakulását a város- és egyháztörténeti irodalom a reformáció utáni időszakra, János Zsigmond brandenburgi választófejedelem (1572–1619) 1613-ban történt református hitre való áttéréséig vezeti vissza. A vallási konverziót követően az „udvari kálvinizmus” a 19. századig meghatározó egyházpolitikai irányzat maradt, egyúttal a lutheránus többségű helyi társadalom életében és a teológia művelésében is fontos változást hozott.¹⁵ Egyrészt a városi református közösség (*Nikolaikirche*) megalakulásával, megmaradásával, 1685-ben pedig a francia hugenotta menekültek befogadásával, másrészt hosszabb távon a két felekezet jövőbeli egyesülését ígérő unionista gondolat elterjedésével.¹⁶ A protestáns

der Frühen Neuzeit. In: In: Europäische Bildungströme. Die Viadrina im Kontext der europäischen Gelehrtenrepublik der frühen Neuzeit (1506–1811). Hrsg. Reinhard Blänkner. Berlin 2008. 9–43.

¹⁵ A reformáció kori Odera-Frankfurthoz ld. Jan Martinek: Bohuslav von Lobkowitz und Konrad Wimpina. In: Die Oder-Universität Frankfurt. Beiträge zu ihrer Geschichte. Hrsg. M. Knäbke et al. Weimar 1983. 239–43; Günther Vogler: Thomas Müntzer als Student der Viadrina. In: Die Oder-Universität Frankfurt. Beiträge zu ihrer Geschichte. Hrsg. M. Knäbke et al. Weimar 1983. 243–51; Siegfried Griesa: Glauben- und Religionskonflikte und ihre Auswirkungen im 16./17. Jahrhundert in Frankfurt (Oder). In: Frankfurt an der Oder 1253–2003. Hrsg. Ulrich Knefelkamp – Siegfried Griesa. Berlin 2003. 79–97; Michael Höhle: Universitäten im Widerstreit: Frankfurt (Oder) und Wittenberg. In: Europäische Bildungströme. Die Viadrina im Kontext der europäischen Gelehrtenrepublik der frühen Neuzeit (1506–1811). Hrsg. Reinhard Blänkner. Berlin 2008. 61–78.

¹⁶ Franciaországban a kálvinista hit gyakorlását garantáló nantes-i ediktumot (1598. április 13.) XIV. Lajos király a fontainebleau-i ediktummal (1685. október 18.) helyezte hatályon kívül. A nantes-i ediktum visszavonására érkező reakcióként pár héttel később I. Frigyes Vilmos, brandenburgi választófejedelem a potsdami ediktumban (1685. október 29.) lehetővé tette a menekülő hugenotta családok letelepedését és hitük megőrzését Brandenburgban.

egyházak egyesítésének gondolata a 17–18. század során nemcsak a brandenburgi-porosz egyházpolitikára, hanem az egyetemváros fejlődésére is rányomta a bélyegét. Az egyház és teológia kérdéseiben az egyetem következetesen a református és lutheránus hit olvasztótégelyeként próbált működni.¹⁷ Éppen ezért a helyben képzett teológusok, lelkészek tájékozódásában mind a két protestáns felekezet irodalma meghatározó szerepet játszott. A vallásos nevelés terén Odera-Frankfurt álláspontja kevésbé egyértelmű (ha éppen nem konzervatívabb) a világi tudományok felé hamarabb nyitó pietista Hallehoz képest.¹⁸ Ahogy arra a peregrináció és egyetemtörténeti kutatás rámutatott, a 18. század közepére Odera-Frankfurt az állam-egyház által előírt felvilágosult vallási tolerancia kelet-európai központjává vált.¹⁹ Ez pedig a század nagy részében jelentős regionális hírnevet kölcsönzött számára, elsősorban a cseh, lengyel és magyar diákság köreiben.²⁰

Frankfurt an der Oderben a korabeli megemlékezések szerint kb. 40-50 hugenotta család telepedett le, akik a későbbiekben is saját közösséget alkottak. Vö. Brigitte Meier: Frankfurt zwischen dem Ende des Dreißigjährigen Krieges und der 48er Revolution. In: Frankfurt an der Oder 1253–2003. Hrsg. Ulrich Knefelkamp – Siegfried Griesa. Berlin 2003. 110.

¹⁷ A 18. században rögzült szabályozás szerint ez a gyakorlatban inkább azt jelentette, hogy a teológiai fakultáson a református és az augsburgi konfesszió szerinti párhuzamos oktatás zajlott. A rendeletet, amely szerint a mindenkori rendes tanároknak a református, míg a magánsemináriumok előadójának az augsburgi vallást kellett követniük, 1721-ben hagyta jóvá I. Frigyes Vilmos porosz király. Vö. Carl Renatus Hausen: Geschichte der Universität und Stadt Frankfurt an der Oder: seit ihrer Stiftung und Erbauung, bis zum Schluß des achtzehnten Jahrhunderts, größtentheils nach Urkunden und Archiv-Nachrichten bearbeitet. Frankfurt an der Oder 1800. 104–106.

¹⁸ A hallei pedagógikumról ld. Sparn, 134–145; Hammerstein: Universitäten i.m. 378.

¹⁹ Othmar Feyl: Die Viadrina und das östliche Europa. In: Die Oder-Universität Frankfurt. Beiträge zu ihrer Geschichte. Hrsg. M. Knäbke et al. Weimar 1983. 105–139.

²⁰ Günter Mühlfpordt: Die Oder-Universität 1506–1811. Eine deutsche Hochschule in der Geschichte Brandenburg-Preußens und der europäischen Wissenschaft. In: 47–62; Feyl: Die Viadrina und das östliche Europa i.m. 109–128. Siegfried Griesa tanulmányában végül még azt is felvetette, hogy az unionizmus intézményesítése egyúttal a vallási tolerancia korlátait is kijelölte, amely a református és lutheránus egyházak 1817-ben bekövetkező egyesülésekor már inkább akadályát jelentette annak, hogy önmagán túlmutató regionális (közép-európai) jelentőségre tegyen szert. Griesa: Glauben- und Religionskonflikte i.m. 91.

Rátérve a második kontextusra, az egyetem és az udvar közötti szoros kapcsolat legegyszerűbben a személyi karrierutak felől ragadható meg. Ebből a szempontból különösen feltűnő, hogy a 18. század során a hivatalos berlini egyházpolitikára jelentős hatást gyakorló reformteológusok közül többen is a Viadrina diákjai vagy profeszszorai voltak.²¹ Az elmúlt időszak kutatása egyházépítő tevékenységükből kifolyólag külön fejezetet szánt az udvari prédikátorokként is szolgálatot teljesítő Daniel Ernst Jablonskinak (1660–1741), August Friedrich Wilhelm Sacknak (1703–1786) és fiának, Friedrich Samuel Gottfried Sacknak (1738–1817). A később a pietizmushoz közel kerülő herrnhuti testvériség (*Herrnhuter Brüdergemeine*) tagjaként Jablonski még tanulmányai elején, 1683-ban töltött rövidebb időt az egyetem teológiai fakultásán.²² Hozzá hasonlóan Odera-Frankfurt szintén a felsőfokú teológiai tanulmányok színhelyéül szolgált az idősebb (1722–1724) és a fiatalabb Sack (1755–1757) esetében. Mark Pockrandt monográfiájában csak az említés szintjéig tért ki a két Sack odera-frankfurti időszakára, ahol olyan tanárok hatását emelte ki, mint az I. Frigyes Vilmos udvari prédikátoraként működő, a korban vallási partikularizmusáról is ismert Dietrich Siegfried Claessen (1685–1743) vagy a később esztétikai munkáival hírnevet szerző Alexander Gottlieb Baumgarten (1714-1762).²³ Monográfiájának következtetésében Pockrandt végül a két Sack felvilágosodáshoz való viszonyát a neológiával párhuzamosan jelentkező biblicizmus következetes képviselőjében (*Biblische Aufklärung*) határozta meg. Ezzel az idősebb Sackot mint a neológia egyik elfedett atyját, míg fiát már inkább a késő felvilágosodás valláskritikájának képviselőjeként definiálta újra.²⁴ Az odera-frankfurti teológus-képzés egyértelműen az udvari-politikai karrierre való felkészülés részét is képezte. Ezt erősíti meg Pockrandt azon következtetése is, mely szerint a Jablonski és Sack közötti kapcsolat az unionizmus egyházpolitikai képviselőjében és következetes továbbfejlesztésében is megmutatkozott.²⁵ Ebben az értelemben mind az idősebb, mind az ifjabb Sack a protestáns egy-

²¹ Sparr: *Religiöse und theologische Aspekte* i.m. 153.

²² A herrnhuti irányzat programjához ld. Sparr: *Religiöse und theologische Aspekte* i.m. 145. Jablonski és a herrnhuti kör kapcsolatához ld. Klaus G. Saur: „Jablonski, Daniel Ernst”. In: *Deutsche Bibliographische Enzyklopädie Online*. 2011. (Letöltés ideje: 2022. márc. 9.) Link: <https://www.degruyter.com/database/DBE/entry/dbe.5-1446/html>

²³ Mark Pockrandt: *Biblische Aufklärung. Biographie und Theologie der Berliner Hofprediger August Friedrich Wilhelm Sack (1703-1786) und Friedrich Samuel Gottfried Sack (1738-1817)*. Berlin – New York 2003. 25, 111–112.

²⁴ Pockrandt: *Biblische Aufklärung* i.m. 543–545, 552–558.

²⁵ Uo. 164–168.

házegezés előkészítői közé sorolható.²⁶ A berlini egyházpolitika és az egyetemi szintér közötti átjárhatóság a 18. század második felének karrierlehetőségeiben is létező opció maradt. Az egyetem tanári karából erre a legegértelműbb példát Gotthelf Samuel Steinbart (1735–1809) szolgáltatta. Steinbart a hallei wolffianus teológus, Siegmund Jakob Baumgarten (1706–1757) és az odera-frankfurti teológia és filozófia professzora, Johann Gottlieb Töllner (1724–1774) tanítványaként már a racionális teológia és a neológia képviselői közé sorolható. A hallei tanulmányokat, a berlini lelkipásztori szolgálatot, majd az odera-frankfurti karriert (1774–1787) követően Steinbartot végül 1787-ben nevezték ki III. Frigyes Vilmos (1770–1840) tanácsadójává és udvari prédikátorává.²⁷

Az odera-frankfurti felvilágosodás harmadik alkotóelemét végül maga az egyetemi tananyag megújulása jelentette.²⁸ A kutatás a teológia megújulásától a felvilágosult teológiáig vezető folyamatra reflektálva általában 3–5 irányzatot emel ki (pietizmus, wolffianizmus, neológia), amelyek a 18. század során különböző hangsúllyal jelentek meg a fő tárgyak és privátkollégiumok tananyagában, valamint a nyomtatott teológiai disputációkban.²⁹ Odera-Frankfurt esete ebben a tekintetben azért is különleges, mivel a fakultás rendes és külön-

²⁶ Uo. 545–546.

²⁷ Steinbart pályafutásához ld. Paul Tschackert: „Steinbart, Gotthelf Samuel”. In: Allgemeine Deutsche Biographie Online 1893. (Letöltés ideje: 2022. márc. 9.) Link: <https://www.deutschebiographie.de/pnd117245976.html>

²⁸ Elsősorban a világi tudományok térnyerése kapcsán a kutatás erre a változásra már felfigyelt. Ld. Reinhard Blänkner (hrsg.): Europäische Bildungströme. Die Viadrina im Kontext der europäischen Gelehrtenrepublik der frühen Neuzeit (1506–1811). Berlin 2008. A kutatásnak ez az iránya a Frankfurttal foglalkozó meglehetősen szűk magyarországi érdeklődésben is megjelent. Vö. Biró Vencel: Huszti András diákévei Frankfurtban. Erdélyi Múzeum 1916-1917/1. (XXXIII-XXXIV. évf.) 159–172.

²⁹ A német kutatás álláspontja egységesnek tűnik abban az értelemben, hogy a hallei pietizmusra, részben a vallásos elemek újragondolása, részben pedig a filozófiával való ambivalens viszonya következtében, mint a későbbi felvilágosult tendenciák ösztönzőjére tekint. Sparr: Religiöse und theologische Aspekte i.m. 143. Pockrandt monográfiájának bevezetőjében a felvilágosult teológiát azonosította az átmeneti teológiával (*Übergangstheologie*) és ennek öt irányzatát különböztette meg: wolffianizmus, fizikoteológia, neológia, naturalizmus és racionalizmus. Vö. Pockrandt: Biblische Aufklärung i.m. 4. Walter Sparr egy másik cikkében ezzel szemben a teológiai dogmatizmustól, az eklekticizmuson és rendszerszerű gondolkodáson át a kritikai teológia felé mutató történeti perspektívába illesztette be a hallei pietizmus, a wolffianizmus és a neológia irányzatait. Vö. Sparr: Theologische Aufklärung i.m. 21–41.

leges oktatói párhuzamosan adták elő tárgyaikat a református és az augsburgi konfesszió előírásai szerint.³⁰ Az egyetem könyvtárőreként, később rektoraként működő Carl Renatus Hausen (1740–1805) 1800-ban megjelent egyetemtörténetében református oldalon tizennégy, a lutheránus professzoroknál pedig tizenöt olyan tárgy címét azonosította, amelyek a 1800-as évek végére a tananyag részét képezték.³¹ A tárgyak címei között nagy az átfedés, az előadókat és témákat böngészve pedig nem nehéz ráakadni olyan – gyakran a bölcséleti fakultáson foglalkoztatott, a teológián pedig privátkollégiumokat adó lutheránus – szerzőre, akit a kutatás utólag a teológiai felvilágosodás valamelyik prominens irányzatához sorolt. A Hausen által utólag rekonstruált tanrend már a századforduló állapotát (1800/1801-es tanév) tükrözte. Ebben az időszakban a teológia és filozófia újabb tendenciáinak jelenlétét (és erős göttingeni hatását) olyan tárgyak igazolták, mint: Philipp Ludwig Muzel (1756–1831) és Johann Philipp Friedrich Dettmers (1751–1809) – Meiners nyomán – előadott egyháztörténeti kollégiuma, Steinbart vallástörténeti órája, az Eichorn nyomán előadott Biblia-exegétika szeminárium, a szupernaturalizmus kérdésével behatóan foglalkozó Töllner könyvéből előadott morálteológia stúdium, a neológia talán legfontosabb képviselőjének számító Johann Joachim Spalding (1714–1804) műve (*Ueber die Nutzbarkeit des Predigtamtes und deren Beförderung*, 1772) köré felépített előadás, Johann Gustav Herrmannak (1740–1817) a göttingeni filológus, Johann David Michaelis (1717–1791) nyomán előadott exegétika és Újszövetség órája, valamint a Christoph Friedrich Ammonból (1766–1850) előadott bibliai teológia (*biblische Theologie*) stúdium.³² Ami az állandó órákat illeti, habár előadójuk nem minden esetben volt feltüntetve, a tematika mind a két felekezet esetében egyértelművé teszi a történeti-filológiai és a bibliai exegétikai órák jelenlétét a tananyagban. Ahogy arra Notker Hammerstein egyetemtörténeti tanulmányában már felhívta a figyelmet, a teológiai tananyag 18. századi átalakulása a hagyományos képzés alapját adó patrisztika, homiletika és bibliatan alapú stúdiumok háttérbe kerülését hozta el. Mivel a cél a képzés megfiatalítása és a teológiai dogmatizmus levetkőzése volt, az apologetikus funkció helyét a történeti tényyszerűségek felismerését és igazolását elősegítő módszertanok vették át.³³ Hammerstein példája Halle volt, ahol a század eleji pietista reform sorvezetőjét a jogi fakultás adta. Az ennek mintájára átszervezett teológiai képzésben pedig az egyháztörténet szerinti megközelítés vált elterjedtté.³⁴ A Hausen által

³⁰ Ld. 17. lj.

³¹ Hausen: Geschichte der Universität i.m. 106–110.

³² Vö. Hausen: Geschichte der Universität i.m. 106–110.

³³ Hammerstein: Universitäten i.m. 378–379.

³⁴ Uo. 378–379.

közreadott tanrendben ugyan egy-egy cím erejéig még mindkét oldalon megtalálhatóak voltak a hagyományos pasztorációs, homiletikai és dogmatikai tárgyak, a tantervi kínálatot már egyértelműen a történeti, egyháztörténeti, kritikai és filológiai stúdiumok dominanciája jellemezte.³⁵ Részletes tanrendek hiányában Hausen visszatekintése legfeljebb egy általános tendencia regisztrálására, mintsem a képzés belső struktúrájának megértésére ad lehetőséget. A kutatás jelenlegi helyzetében azonban talán ez is elégségesnek tűnik annak rögzítésére, hogy az odera-frankfurti képzésben ne csak a teológiát, hanem a felvilágosodást is felfedezzük. Ez a szellemi környezet ugyanis a felforrott szempontok szerint tette lehetővé annak a teológiai disszertációnak a megjelenését, amelyben Decsy, Benedek és Szabó köszöntő versei is helyet kaptak.

Egyetemi karrier és teológiai disszertáció: Johann Isaac Ludwig Causse és Hermann Nonnen

Rátérve Johann Isaac Ludwig Causse és Hermann Nonnen eseteire, fontosnak tűnik már itt előrebocsátani, hogy neveiket a kutatás az elmúlt időszakig nem, vagy csak elvétve említette. Alapkutatások hiányában éppen ezért portréik vázlatos felfejtése során a kortás visszaemlékezésekre, biográfiákra, illetve nyomtatásban megjelent művekre is támaszkodom.

Causse elfeledettségének mérlegelésekor érdemes számításba venni a család bevándorló hátterét, az első generációs teológus karriert, valamint a pályatársak esetében gyakori udvari (berlini) szolgálat elmaradását. Az 1685-ben Odera-Frankfurtban letelepedett francia hugenotta felmenőkkel bíró Johann Isaac Ludwig karrierje ugyanakkor mégsem volt teljesen előzmények nélküli. A teológus és jogász végzettségű, lelkipásztor édesapa, Ezéchiél (1691–1763) révén az ifjabb Causse már a helyi teológustársadalom és református egyház teljes jogú tagjaként kezdhette meg tanulmányait és egyetemi karrierjét Odera-Frankfurtban.³⁶ Heinrich Döring német teológusok

³⁵ Hausen: *Geschichte der Universität* i.m. 106–110.

³⁶ Ezt támasztják alá azok a család kiemelt jelentőségére utaló életrajzi adatok, amelyek szerint a korábbi prédikátorok távozását és halálát követően (Bancelin, Garnault) 1690-ben végül Johann Isaac Ludwig nagyapját, Jean Caussét választották az odera-frankfurti kálvinista közösség vezetőjévé. A pozíciót az idős Causse fiának, Ezéchiélnek 1718-ben adta át. *Geschichte des Herrn Joh. Isaac Ludewig Caußen*. In: *Des Neuen Gelehrten Europa*. B. 12. Wolfenbüttel 1757. 957. Mark Pockrandt monográfiája Ezéchiél Causeról mint az 1722-től Odera-Frankfurtban tanuló A. F. W. Sack egyetemi oktatójáról emlékezett meg. Pockrandt: *Biblische Aufklärung* i.m. 112. Ezéchiél és Johann Isaac Ludwig matrikulájához ld. *Société de l'histoire du protestantisme français. Bulletin Historique et Litterénaire* 1870/1. (15. Janvier 1870).

életrajzait feldolgozó vállalkozásának első kötete Caussét Ernst Jablonski tanítványaként mutatta be, akinek rövidebb terjedelmű munkái egyrészt a klasszikus stílus és római szerzők alapos ismeretéről, másrészt a dogmatikai, exegetikai kérdések, illetve a judaizmus története iránti érdeklődésről tettek tanúbizonyságot.³⁷ A helyi református közösség és apja támogatását élvezve az ifjabb Caussét végül a filozófiai, majd teológusi doktorátus megszerzését és svájci peregrinációját követően 1752-ben nevezték ki az egyetem teológiatanárává, ahol egészen 1802-ben bekövetkező haláláig szeniorként működött.³⁸ Causse karrierjének első szakaszáról részletesebb, a későbbi szerepvállalás szempontjából stilizált képet nyújt a *Des Neuen Gelehrten Europa* sorozat tizenkettedik kötetében található életrajz.³⁹ A még a szerző életében napvilágot látott ismertetés a kálvinista teológust a nantesi ediktum visszavonása utáni hugenotta exilium első nemzedékének kiválóságaként mutatta be.⁴⁰ Aki 1749-ben megvédett teológiai disputációját követően, Nagy Frigyes rendelete nyomán 1752-ben

Paris 1870. 180. Szintén a család társadalmi beágyazottságára utal, hogy Ezéchiél lányát, Maria Caussét (Johann Isaac Ludwig testvérét) végül az az Eberhard Heinrich Daniel Stosch (1716–1781) vette feleségül, aki duisburgi professzorsága után szintén Odera-Frankfurtban lett a teológia tanára, emellett pedig a református közösség inspektoraként a magyarországi diákokkal is foglalkozott. Stosch portréihoz ld. Zusätze zur Geschichte des Herrn Eberhard Heinrich Daniel Stosch. In: *Des Neuen Gelehrten Europa*, B. 17. Wolfenbüttel 1763. 244; Georg Meusel (ausg.): *Lexikon der vom Jahr 1750 bis 1800 verstorbenen deutschen Schriftsteller*, Bd. 13. Leipzig 1813. 436.

³⁷ Causse ez irányú tájékozódásában feltehetően fontos ösztönzőt jelentett az Odera-Frankfurtban működő tóraiskola. Vö. Pockrandt: *Biblische Aufklärung* i.m. 102–104, 112.

³⁸ Johann Isaac Ludwig Causse. In: *Die gelehrten Theologen Deutschlands im achtzehnten und neunzehnten Jahrhundert*, B. 1., A–H. Ausg.: Heinrich Döring. Neustadt a. d. Orla 1831. 245–246. A Döring rövid portréját átvette: Klaus G. Saur: „Causse, Johann Isaak Ludwig”. In: *Deutsche Biographische Enzyklopädie Online*. 2011. (Letöltés ideje: 2022. márc. 9.) Link: <https://www.degruyter.com/database/DBE/entry/dbe.2-3076/html>. Causse műveinek bibliográfiájához ld. *Gesamnte Verbundkatalog Online*: „Causse, Johann Isaac Ludwig *1728-1802*”. (Letöltés ideje: 2022. márc. 9.) Link: <https://kxp.k10plus.de/>. Causse 1771-ben készült sziluett-portréját ld. *Digitaler Portraitindex*: „Bildnis des Johann Isaak Ludwig Causse”. (Letöltés ideje: 2022. márc. 9.) Link: <https://www.portraitindex.de/documents/obj/33426301>

³⁹ *Geschichte des Herrn Joh. Isaac Ludewig Caußen* i.m. 955–961. Az ábrázolás egyértelműen Causse hivatali elkötelezettségét és lokálpatrióta érzületét erősítette fel, ezért is maradhatott ki a felsorolásból az 1752-es teológiai diszsertációt megelőző svájci peregrináció.

⁴⁰ *Geschichte des Herrn Joh. Isaac Ludewig Caußen* i.m. 955–956.

nyújtotta be doktorátusát az egyetemen és nyert különleges (*professor specialis*), majd két évvel később (1754) rendes professzori (*professor ordinarius*) állást.⁴¹ Első dékáni időszakát végül a hétéves háború kezdetekor, 1756-ban kezdte meg. Causse későbbi karrierje az egyetemi előmenetellel jellemezhető, amelyet világi, reprezentációs szerepvállalások színesítettek. A karrier folytonossága, valamint a szerzőnek a helyi református egyházban betöltött szerepe a 18. századi kortársak szemében megkérdőjelezhetetlen tekintélyt kölcsönzött Caussenak.⁴² Az intézményi előrelépés fokozatairól (dékán, rektor, szenior) Hausen egyetemtörténete és Causse nyomtatott művei is tájékoztatást nyújtanak.⁴³ A Hausen által közreadott tanrend sajnos csak a szerző utolsó éveibe nyújt betekintést. A református szisztéma szerinti képzésben Causse neve itt már csak három tárgy mellett szerepelt.⁴⁴ Ami a világi, reprezentációs szerepvállalást illeti, Causse karrierjében feltehetően az 1780-as évek jelentették a váltást. Ebből a rövid időszakból ugyanis a latin nyelvű szövegek és doktori disputációk, disszertációk mellett több német nyelvű, erősen apologetikus hangnemű szöveg is a nevéhez köthető. Ezekben a rövid nyomtatványokban (oráció, halotti búcsúztató, megemlékezés) nemcsak az a közös, hogy alkalmi, reprezentatív célból születtek, illetve, hogy a politikai elit és az udvari arisztokrácia képviselőihez íródtak, hanem az is, hogy a latin nyelvű írásokhoz képest a szerző dinasztikus lojalitását is sokkal egyértelműbbé tették.⁴⁵

⁴¹ A „Commentato ad Luc. XIII, 1. 2. 3. 4. 5.” (1749) és a „Dissertatio Inauguralis Exhibens Observationum Ad Christianorum Baptismum Pertinentium” (1752) című értekezések, valamint a székfoglaló előadás „De purioris theologiae ellychnio in Gallia fumigante” rövid ismertetéséhez ld. Geschichte des Herrn Joh. Isaac Ludewig Caußen i.m. 960–963. A disszertáció átfogó ismertetéséhez ld. Vollständige Nachrichten, von dem ordentlichen Inhalte derer kleinen und auserlesenen Academischen Schriften, welche vornehmlich in die Gottesgelartheit, Weltweisheit und schönen Wissenschaften einschlagen, und in neulicher Zeit an das Licht gekommen, B. 5. Leipzig 1754. 409–418.

⁴² Hausen utólag nemcsak a hétéves háború során tanúsított bátor helyállásáról, hanem az egyetem tanárai között tekintélyesnek számító magánkönyvtáráról is megemlékezett. Hausen: Geschichte der Universität i.m. 22, 132.

⁴³ A korábbi státuszokat leíró címek (egyetemi professzor, dékán, rektor) mellett szeniorátusát (Senior) Causse az 1780-as évektől fogva tüntette fel írásaiban.

⁴⁴ Óráit 1800-ban gyakran már Philipp Ludwig Muzellel közösen tartotta teológiai irodalomtörténet, dogmatikai rendszer és keresztény vallásfilozófia témákban. Hausen: Geschichte der Universität i.m. 107.

⁴⁵ Témaválasztását tekintve különösen érdekes ebben a sorban a Caussenak a Habsburg Monarchia és Poroszország viszonyát rendező reichenbachi konvenció (1790. július 27.) alkalmából íródott akadémiai felolvasása. Vö. Johann Isaac Ludewig Causse: Der Kongreß zu Reichenbach: Eine

Causséhoz hasonlóan Hermann Nonnenről is kevés információ áll rendelkezésre. Ami a születés és halálozás dátumán túl biztosan tudható vele kapcsolatban, hogy egy kiterjedt kapcsolatrendszerrel bíró brémai teológus família tagjaként 24 éves korában került Odera-Frankfurtba, ahol kilenc évvel a beiratkozást követően, 1771-ben szerezte meg teológusi doktorátusát.⁴⁶ A brémai szegények házában (*Armenhauskirche*) szolgálatot teljesítő jelölt fokozatszerzésében feltehetően a brémai *Frauenkirche* lelkipásztori tisztségének elnyerése is motiválta.⁴⁷ Apja, Johann Nonnen (1670–1750) 1717-től a brémai városi tanács tagja. Fivére, Nicolaus Nonnen (1701–1772) szintén teológiát végzett, majd sokéves hollandiai tanulmányút és oktatói, professzori tevékenység után a brémai *Frauenkirche* lelkipásztoraként is működött. Később még a düsseldorfi és elberfeldi gimnáziumokban is megfordult.⁴⁸ A korban megjelent bibliográfiák a család tagjai közül leginkább Nicolaus fiáról, Johann Nonnenről (1734–1789) emlékeztek meg, aki a brémai gimnázium könyvtárőreként, valamint a logika és metafizika tanáraként helyezkedett el. Ilyen minőségben pedig 1775-ben kiadta a gimnáziumi könyvtár történetét.⁴⁹ Az ifjabb

akademische Vorlesung. Frankfurt an der Oder 1790. 3–24.

⁴⁶ A hivatalos matrikula-bejegyzés szerint Nonnen 1762. szeptember 23-án iratkozott be Odera-Frankfurtba. Ld. Friedländer, Ernst (hrsg.): Aeltere Universitäts-Matrikeln I. Universität Frankfurt a. O., B. 2. (1649–1811). Leipzig 1888. 408. Nonnen elhúzódo diákeveiről a kutatásban nincs adat. A be- és kiiratkozás dátumain túl 1768-ból fennmaradt tőle egy latin nyelvű laudáció. Nonnen mellett a másik üdvözlő verset a lutheránus teológus, történetíró, illetve az odera-frankfurti tudós társaság (*Gelehrte Gesellschaft zu Frankfurt an der Oder*) ülnöke, Johann Samuel Buchholz (1717–1774) írta. A versek Causse vejének, Eberhard Daniel Stosch - August Ludwig Christian Isensee filozófiai-teológiai disszertációjának függelékében jelentek meg. Ld. Eberhardus Henricus Daniel Stosch – August Ludwig Christian Isensee: De actibus gratiae naturam emendantibus. Traiecti Cis Viadrum 1768. 34–36.

⁴⁷ Nonnent már a fokozatszerzés előtt (1770/1771) a brémai *Armenhaus* prédikátorává választották. A fokozatszerzés korabeli sajtóviasszhangjához ld. Journal für Prediger 1771/1. (Jhrg. 2.) 483; Maandelyke uittreksels, of Boekzaal der geleerde waerelt, 1773/1. (January) 135. Fivére, Nicolaus 1772-ben bekövetkezett halála után helyét átvéve haláláig a brémai *Frauenkirche* harmadik prédikátoraként működött. Heinrich Wilhelm Rotermund (ausg.): Lexikon aller Gelehrten, die seit der Reformation in Bremen gelebt haben, nebst Nachrichten von gebohrnen Bremern, die in andern Ländern Ehrenstellen bekleiden, B. 2. Bremen 1818. 69.

⁴⁸ Karrierjét és 53 tételes bibliográfiáját ld. Rotermund: Lexikon aller Gelehrten i.m., 69–71.

⁴⁹ Johann Nonnen portréihoz ld. Georg Christoph Hamberger – Johann Georg Meusel (ausg.): Das gelehrte Teutschland, oder Lexicon der jetztlebenden

Johann-nak feltételezhetően a családi könyvtár összeállításában is fontos szerep jutott, melynek az apai (Nicolaus) és nagybátyjához (Hermann) tartozó állományát halála után, 1789-ben árvereztek el.⁵⁰

A 18. századi protestáns teológus közvélemény tagjai körében a Causse és Nonnen nevei alatt 1771-ben megjelent *Dissertatio Inauguralis Theologico Historica De Cura Dei Singulari Circa Genus Messiae* című történeti-teológiai értekezést a szokottnál is nagyobb érdeklődés kísérte. A fokozatszerzés jelentőségéről sokat elmond, hogy az eseménnyel kapcsolatos híradások mellett a doktori oklevél is megmaradt.⁵¹ A 82 lap terjedelmű értekezés tárgyát és megközelítését illetően egyértelműen a *praeses* szerepét vállaló Causse tájékozódását idézte. *Respondens*ként Nonnen a dolgozat célját azon teológiai és történeti érvek rendszerezésében határozta meg, amelyek alátámasztják, hogy Isten az elmúlt évszázadokban ugyanazon szisztema és igazságszolgáltatási norma szerint ítélkezett. Ennek értelmében pedig, ahogy azt a történeti példázatok is bizonyítják, konzekvensen megbüntette azon bálványimádást, amelyet az igazságot megvallók üldöztetése és a velük szemben tanúsított erőszak kísért.⁵²

teutschen Schriftsteller. Dritte vermehrte und verbesserte Auflage. Lemgo 1776. 811; Johann Georg Meusel (ausg.): Lexikon der vom Jahr 1750 bis 1800 verstorbenen teutschen Schriftsteller, B. 10. Leipzig 1810. 127; Rotermond: Lexikon aller Gelehrten i.m. 69.

⁵⁰ A Nicolaus és Hermann Nonnen magánkönyvtárának első részéről készült katalógust ld. *Catalogus Librorum Quos Collegerunt Viri Dum Viverent Doctissimi Plur. Reverendi Nicolaus Atque Hermannus Nonnen Pater Et Filius. I. Bremae 1789.* Az aukcióról (1789. augusztus 17.) szóló hirdetést ld. *Intelligenzblatt der Allgemeine Literatur-Zeitung 1789/82. (Jhrg. 3.) (1. Julius 1789) 712.*

⁵¹ Vö. 47. l.j. A doktori oklevél szövegéhez ld.: „Q. D. B. V. Sub Auspiciis Serenissimi Potentissimique Principis Ac Domini Domini Friderici II. Borussiae Regis Marchionis Brandenburgensis S. Rom. Imperii Archicamerarii et Principis Electoris [...] Regis et Domini Nostri Clementissimi Rector Academiae Viadrinae Io. Isaacus Ludovicus Causseus, SS. Theologiae Doctor et Prof. Publ. Ord. Reg. Alumn. Maioris, et Minoris Poloniae Magnique Ducatus Lithuaniae Ephorus Ordinis Theologici H. T. Decanus et Promotor Clementissime Constitutus Ex Decreto Facultatis Theologicae Viro Admodum Reverendo Hermanno Nonnen Bremensi Vocato Ecclesiae quae ad Ptochodochium Urbis Patriae est V. D. M. Summos In Theologia Honores Cum Ominibus Dignitatis Doctorali Privilegiis Ac Immunitatibus D. I. Novembr. CIO IOCCCLXXI. More Instituoque Maiorum Rite Collatos Esse Publica Tabula Testatur.” (Letöltés ideje: 2022. márc. 9.) Link: https://digital.staatsbibliothek-berlin.de/werkansicht?PPN=PPN884823016&PHYSID=PHYS_0005&DMDID=

⁵² Johann Isaac Ludwig Causse – Hermann Nonnen: *Dissertatio Inauguralis*

Az isteni gondviselés konzisztenciáját és morális felsőbbrendűségét állító tézis bizonyításának történeti példázatát a messiás vérvonala, egészen pontosan Dávid nemzetsége körüli bizonytalanságok eloszlatása szolgáltatta.⁵³ Nonnen az ezzel kapcsolatos érveit három csoportba rendezve vezette elő: 1) Elsőként kitért az isteni gondviselés és az egyéni gondoskodás közötti kapcsolatra, ennek alapját a messiásról szóló (történeti) hagyomány képezte.⁵⁴ 2) Másodszor egy rövid szakasz erejéig megpróbálta kimutatni az isteni gondviselés jelenlétét Ábrahám nemzetségében.⁵⁵ 3) A disszertáció leghosszabb részét a Dávid házáról szóló történetek elemzése tette ki. Itt Nonnen a rabbinikus és a szekuláris példázatok összehasonlítását követően végül arra a következtetésre jutott, hogy minden ellentmondás feloldása után kimutatható Isten csodálatra méltó gondviselése Dávidnak és házának sorsában.⁵⁶

Nonnen a dolgozat gondolatmenetébe nemcsak Causse, hanem pártfogója és tanára, Eberhard Heinrich Daniel Stosch, valamint fivére, Nicolaus megállapításait is igyekezett beépíteni.⁵⁷ Ahogy arról esett szó, a disszertáció mind témaválasztásában, mind megközelítésében a korban általánosnak tekinthető kritikai módszer alkalmazásán alapult. Célkitűzése ehhez igazodva arra korlátozódott, hogy az isteni gondviselés koherenciáját és jelenlétét egy olyan szövegkorpusz felhasználásával igazolja, amelyről a 18. századi dogmatikai hagyomány ellentmondásos véleményt alakított ki. Szűkebb értelemben a disputáció szorosan kapcsolódott Causse személyes érdeklődéséhez (mint *praeses*, illetve az odera-frankfurti Tóra iskola révén), valamint a lokális teológiai felvilágosodás folyamataihoz. Még ha a későbbi időszakra jellemző felvilágosult teológia (neológia) szemlélete még nem is volt jelen a szövegben.

A Causse és Nonnen nevei alatt megjelent disszertáció azért is érdekes példája a helyi teológiai tudástermelésnek, mert akaratlanul egybeesett az odera-frankfurti tanügyi reform kihirdetésével. Az 1770-es új szabályozás a világi tudományokat, elsősorban a filozófiát,

Theologico Historica De Cura Dei Singulari Circa Genus Messiae i.m. 73–74.

⁵³ Uo. 3–8.

⁵⁴ Uo. 8–21.

⁵⁵ Uo. 21–25.

⁵⁶ Uo. 25–69. A következtetéshez ld. uo. 69–73.

⁵⁷ Uo. 13, 41, 70. A hivatkozott disputációkhoz ld. Johann Isaac Ludwig Causse – Henricus Augustus Allardt: *De Ebraeorum gente foecundissima perque tot secula existente. Francofurti Cis Viadrum 1763*; Eberhard Heinrich Daniel Stosch – Friedrich Klose: *Disputatio Theologica Tertia Et Ultima Qua Argumentum Pro Divina Religionis Christianae Origine, A Martyribus Desumptum Examinatur. Francofurti ad Viadrum 1754*; Nicolaus Nonnen: *Cogitationes de quibusdam Theologiae capitibus. Breae 1765*.

filológiát, jog- és államtudományokat helyezte előtérbe. Az oktatási rend átalakításán és a racionalizált tárgystruktúrán keresztül pedig új dinamikát adott a felvilágosodás tendenciáinak.⁵⁸ Az új oktatási rend vesztese hosszú távon a teológiai képzés lett, amellyel kapcsolatban Hausen egyetemtörténetében lakonikusan csak annyit jegyzett meg, hogy: 1772 óta a fakultás tagjainak létszáma nem haladta meg a három főt. Rajtuk kívül pedig összesen még egy különleges profeszszor tartott felolvasásokat.⁵⁹

Az új rendelkezések Decsy, Benedek és Szabó érkezésekor értelemszerűen még kevésbé éreztették hatásukat. A fakultás lassú térvesztése számos strukturális tényező következménye volt. Az egyetem és így a teológusképzés pillanatnyi állapotát ekkor még feltehetően a hétéves háborút követő társadalmi, gazdasági következményekből (elnéptelenedés, dekonjunktúra) való kilábalás is befolyásolta. Ebben a helyzetben Causse dékáni tekintélye is közrejátszott abban, hogy Nonnen disszertációja a szokottnál nagyobb figyelmet kapjon. Mint reprezentatív esemény, a doktori védés így lehetőséget adott arra, hogy az egyházi kapcsolatokat a kelet-európai testvérintézményekből frissen érkező diákok közreműködésével is nyomatékosítsa. A tanulmány záró részében ennek a reprezentatív térnek a bemutatására teszek kísérletet. Ugyan a védés konkrét körülményeiről nem maradt fenn elérhető adat, a résztvevő felek szerepeinek és kapcsolati hálójának vizsgálata így is további következtetések levonására ad lehetőséget.

Verses köszöntők és a magyarországi diákhálózatok

Ahogy arra a kora újkori doktori értekezések és társszövegeik funkciója és kutatási lehetőségei kapcsán Szabó Béla már felhívta a figyelmet: „A különböző pártfogóknak, támogatóknak szóló ajánlások révén mind a *respondens*, mind a *praeses* kifejezhették hálájukat az addigi támogatásért, lekötélvezhették további támogatás reményében a célszemélyeket, vagy újabb *sponsorokat* is megkörményékezhettek

⁵⁸ Az új tanrendhez ld. Anweisung wie die Philosophie, Philologie, und diejenigen Wissenschaften, worinn die philosophische Facultät den Unterricht giebt, und in welcher Ordnung und Verbindung sie auf der Universität zu betreiben. Frankfurt an der Oder 1770; Anweisung für diejenigen, die sich der Rechts-Gelehrsamkeit, und dem Dienst des Staats widmen, welche Wissenschaften, wie, und in welcher Ordnung und Verbindung, sie solche auf der Universität betreiben sollen. Frankfurt an der Oder 1770.

⁵⁹ Hausen: Geschichte der Universität i.m. 106. Pár sorral feljebb Hausen a fakultás romlását kapcsolatba hozta az 1721-ben hozott merev szabályozás megmaradásával, amely a rendes tanárok esetében továbbra is előírta a református hitet, ezzel pedig ellehetetlenítette a lutheránus egyház tagjainak katedrára kerülését. Vö. 17. lj.

általuk. Egy-egy ilyen nyomtatványnak adott esetben jelentős karrier-előrelendítő szerepe is lehetett. Hasonló jelentőséget kaphattak a nyomtatott tézisfüzetekben megjelenő üdvözlőversek, amelyekkel barátok, hallgatótársak, professzorok köszöntötték a *respondent*-t, illetve a *praesest*-et, s amivel nemcsak a megszólított presztízst növelték, hanem saját magukét is, valamint kifejezhették egy adott (nemzeti, eszmei vagy felekezeti) közösséghez való tartozásukat is.”⁶⁰

Szabó felvetése nemcsak a kora újkori egyetemlátogatás szövegkorpuszában komplexitására és kutatási nehézségeire világít rá,⁶¹ hanem egyúttal felhívja a figyelmet arra a hálózatszerű szerveződési mintázatra is, amelyet a reprezentáció, presztízis és kapcsolati tőke intézményesedett és informális csatornái működtettek, és amelyek nyomai akár szövegszerűen is tetten érhetőek voltak ezekben a nyomtatványokban. A karrier, valamint az érvényesülés bejáratott csatornái felől közelítve a peregrináló diák egyszerre lehetett ezeknek a viszonyoknak a kiszolgálója, alakítója és fenntartója. Az eddigiekben több szó esett arról, hogy a személyi feltételek tükrében az intézményi oldalon milyen változások zajlottak a 18. századi Odera-Frankfurtban. A következőkben a peregrináló diákok szerepe kap nagyobb teret. Esetükben az elsődleges kérdés az lesz, hogy az imént tárgyalt kapcsolati tőke miként volt jelen a doktori védések szabályozott terében. Milyen szerepet játszhattak az akadémiai disputáció szertartásrendjében, ez a szerep milyen összefüggésben állt az intézményi státuszukkal?

A *praeses*, *respondens* és *opponens* szerepekkel kapcsolatban az elmúlt időszak kutatása két fontos megállapításra jutott. Az első szerint, habár a *praeses*–*respondens* kapcsolat az esetek többségében megfeleltethető volt a tanár–diák alapkonnstellációnak, a valódi működés sokkal inkább egy dinamikus viszonyt feltételezett, amelyet egyéb tényezők – mint az intézményi kultúra, helyi szokásrend, a *praeses* és a disszerens személye, a *sponsorok* és támogatók köre stb. – is befolyásolhattak.⁶² A másik fontos megállapítás, hogy a kora

⁶⁰ P. Szabó Béla: A német politikatudomány hatása a magyar államtani gondolkodásra a 17. században (Magyarországiak politikatudományi disputációi). Budapest 2020. 62.

⁶¹ Amint arra az album amicorumok forráslehetőségét demonstráló tanulmányában utalt, egy ilyen sokoldalúan gazdag jelenség esetében az egyetemi matrikulákra hagyatkozó megközelítés nem adhat teljes képet. Vö. P. Szabó Béla: Egy örvidéki joghallgató, Gottfridus Graff 17. századi peregrinációja emlékkönyvi bejegyzései alapján. In: *Studia in honorem István Stipta*. Szerk. Birher Nándor – Miskolczi-Bodnár Péter – Nagy Péter – Tóth J. Zoltán. Budapest 2022. 361–362.

⁶² Michael Philipp: Konstellationen und Kontexte. Eine typologische Analyse der Beziehungen zwischen Präsidien und Respondenten bei Politikdisputationen zur Souveränität. In: *Frühneuzeitlichen Disputationen*.

újkor korábbi időszakaihoz képest a 18. századi doktori disszertációkban egyértelműen nyomon követhető a formalizálódás folyamata. Ennek során a *praeses* egyre inkább háttérbe szorult a *respondens*hez képest.⁶³ Hermann Nonnen fokozatszerzése ebből a szempontból a doktori disszertációk (*dissertatio inauguralis*) 18. századi gyakorlatának megfelelően az egyetemi nyilvánosság előtt, latin nyelven, egy, a helyi eljárásrend alapján koordinált reprezentatív térben zajlott, ahol egy színitársulathoz hasonlóan minden résztvevő a neki kiosztott szerep szerint járt el.⁶⁴ Ewald Horn megállapítása szerint, amennyiben nem a *praeses* volt a disputáció szerzője és így előterjesztője, akkor szerepe a doktori védés ceremóniájában általában a pártatlan résztvevő pozíciójára korlátozódott, aki nem állt személyes kapcsolatban a *respondens*szel.⁶⁵

Ahogy arról a tartalmi összefüggések kapcsán esett szó, Causse *praesesi* szerepe a védési folyamatban egyértelműen túlmutatott az intézményi és tanári oldal pártatlan képviselésén. Habár ebből fakadóan maga a disszertáció szövege a közös munka eredményét szimbolizálta, a paratextusok inkább arra engednek következtetni, hogy az auktor a *respondens* szerepét vállaló Hermann Nonnen lehetett. Ebben a tekintetben a segédszövegek közül a dedikáció és az üdvözlés tűnik árulkodónak. Míg előbbi Bréma szabad császárváros előljáróinak, urainak, szenátusának, világi és egyházi vezetőinek, valamint mecénásainak, támogatóinak és famulusainak stb. szólt, addig utóbbinál a megfogalmazás személyes hangneméből és az alkalmazott toposzokból – az ajándékba kapott tudás visszaadása, az egyházi és egyetemi érdemek hangsúlyozása stb. – egyértelműen kiderült, hogy a köszönetnyilvánítás címzettje Causse.⁶⁶

Polyvalenta Produktionsapparate gelehrten Wissens. Hrsg. Marion Gindhart – Hanspeter Marti – Robert Seidel, u. M.a. Karin Marti-Weissenbach. Köln – Weimar – Wien 2016. 91–97.

⁶³ Hanspeter Marti: Von der Präses- zur Respondentendissertation. In: Examen, Titel, Promotionen. Akademisches und staatliches Qualifikationswesen vom 13. bis zum 21. Jahrhundert. Hrsg. Rainer C. Schwinges. Basel 2007. 251–274.

⁶⁴ Hanspeter Marti: Disputation und Dissertation. Kontinuität und Wandel im 18. Jahrhundert. In: Disputatio 1200–1800. Form, Funktion und Wirkung eines Leitmediums universitärer Wissenskultur. Hrsg. Marion Gindhart – Ursula Kundert – Walter de Gruyter. Berlin 2010. 65. A doktori disszertációvédek munkanyelve még a 19. században is a latin volt. Uo. 79–80.

⁶⁵ Ewald Horn: Die Disputationen und Dissertationen an den Deutschen Universitäten vornehmlich seit dem 16. Jahrhundert. Leipzig 1893. 50.

⁶⁶ Vö. Johann Isaac Ludwig Causse – Hermann Nonnen: Dissertatio Inauguralis Theologico Historica De Cura Dei Singulari Circa Genus Messiae i.m. [I–II.]; 77–78. A szerzőség kérdéséhez ld. Ewald Horn: Die Disputationen und

A kutatásban kevesebb szó esik a *opponensekről*, akik sok esetben maguk is az adott fakultás diákjai, ösztöndíjasai vagy a fokozat várományosai voltak. Szerepük és részvételük a doktori fokozatszerzéseken általában ceremoniálisnak tekinthető, még akkor is, ha a védések vitára hangolt terében a disszerenssel előre egyeztetett „vizsgakérdések” gyakran az ő oldalukról hangzottak el.⁶⁷ Hanspeter Marti az *opponens*nek felkért diákok reprezentatív feladatai közé sorolta a gratuláló vagy köszöntő versek elkészítését. Mint írja, a kora újkori disszertációk dedikációi és gratuláló költeményei mögött gyakran személyes indítékok, ambíciók, függőségi viszonyok is felfedezhetőek. Ennek tudatában az elkészült szövegek egy panegrikusan túlzó vagy ezzel ellenkező módon, minden poetikus megfogalmazást nélkülöző stílusban is megszülethettek.⁶⁸

Nonnen disszertációjának *opponenseit* (*Opponens ordinarius*) nemcsak az kötötte össze egymással, hogy mind a hárman köszöntő verset írtak a brémai teológus védeke alkalmából, hanem az is, hogy státuszukat nagyon hasonló intézményi és szociális háttér alapozta meg. Az egységesen teológus jelöltként (*Theol. Candidatus*) feltüntetett diákok egyúttal az egyetem frissen beiratkozott ösztöndíjas hallgatói is voltak, akik a védeke időpontjában még tanulmányaik legelején jártak.⁶⁹ Decsy sárospataki diákként érkezett Odera-Frankfurtba, tandíjmentes státuszáról (*gratis inscriptus*) már a matrikula-bejegyzés tájékoztatást adott. Tőle eltérő módon Benedek és Szabó ösztöndíja feltehetően a berlini református egyház direktórumának ösztöndíjlapjából származott. Az ösztöndíj (80 birodalmi tallér/év) két évre szólt, és 1723 óta minden évben kettő, a Kolozsvári Református Kollégium által előterjesztett erdélyi diák teológiai képzését finanszírozták belőle.⁷⁰ Habár ezt más forrás egyelőre nem támasztja alá, ez alapján feltételezhető, hogy mind Benedek, mind Szabó esetében az odera-frankfurti tartózkodás nem tartott sokkal tovább két évnél.⁷¹

Dissertationen i.m. 51–72.

⁶⁷ Marti: Disputation und Dissertation i.m. 76–78.

⁶⁸ Uo. 67.

⁶⁹ A címlap szerint Nonnen védeke 1771. november 1-jén, az egyetem nagy előadójában került sor. A matrikula alapján Decsy 1771. május 4-én, Benedek és Szabó pedig négy hónappal később, szeptember 11-én iratkozott be Odera-Frankfurtba. Vö. Tar: Magyarországi diákok i.m. 97.

⁷⁰ Hausen: Geschichte der Universität i.m. 135, 143.

⁷¹ Szabó Zsigmond esetében erről két *album amicorum* bejegyzés is tanúskodik. Az első még Szemián Mihály (1741–1810) albumából származik, 1773. április 15-ről, amit Szabó még Odera-Frankfurtban, mint „Sacro sanctae Theologiae Studiosus” írt alá. A másik aláírás Benkő Ferenc (1745–1816) albumában található és 1776. július 14-én kelt a Kolozs megyei Cegén (ma: Ţaga, Románia). Ekkor Szabó titulusa már református pap volt. Vö. IAA,

Eseteikben a kutatás nem tud védett disszertációról. Decsy példája annyiban különbözött erdélyi társaitól, hogy nála az immatrikulációt megelőzte a bölcséleti és orvosdoktori diplomák kinyomtatása. Ezek közül az 1776-ban megvédett és kinyomtatott filozófiai doktori disszertáció már csak témaválasztásában idézte az egykori teológiai tanulmányokat.⁷²

A három diák közötti kapcsolathoz további adalékot kínálnak az *Inscriptiones Album Amicorum* adatbázisban elérhető Szemián Mihály albumából származó bejegyzések és a nyomtatott formában is elérhető, Benkő Ferentől fennmaradt peregrinációs album.⁷³ Szemián és Benkő bejegyzései nemcsak azért jelentősek, mert utazásaik és odera-frankfurti tartózkodásuk során kapcsolatba kerültek a három diákkal, hanem mert ugyanezen elvet követve tiszteletüket tették a helyi tanári kar több prominensénél. Így Szemiánnál (1773. április 14.) és Benkőnél (1780. július 24.) is található bejegyzés Eberhard Heinrich Daniel Stoschtól, aki Odera-Frankfurtban a tanári és lelkipásztori tevékenységek mellett a magyar diákok ephoroszának (felügyelő tanári) tisztségét is betöltötte.⁷⁴ A magyar és erdélyi diákok szempontjából Stosch összekötő szerepét jól mutatja, hogy neve egy harmadik peregrinus, Katona Imre (1776. szeptember 3.) albumában

„Szabó, Zsigmond” (Letöltés ideje: 2022. márc. 9.)

⁷² Tematikai értelemben a Föld kialakulásával és benépesülésével foglalkozó disszertáció egy, a filozófia és teológia közös metszetébe eső fiziko-teológiai problémát elemzett. Pockrandt a fiziko-teológiát a teológiai felvilágosodás fő irányzatai közé sorolta. Pockrandt: *Biblische Aufklärung* i.m. 4. Decsy filozófiai disszertációjával kapcsolatban ld. Bodnár-Király Tibor: *Kompiláció és rendszerezés Decsy Sámuel Pannóniai Fénisz című művében*, ItK 2017/4. (CXXVII. évf.) 478–179. Az elhúzódo tanulmányoknak Decsy támogatói köréhez is köze volt. A doktori értekezés dedikációja alapján a mecénások és támogatók között a korabeli református politikai és világi elit számos képviselője feltűnt. Ezek között: a dunamelléki református egyházkerület gondnoka, báró Podmaniczky Anna Mária férje, Beleznay Miklós (1722–1787) tábornok és testvére, az alezredesi rangig jutó Beleznay Mihály (1728–1789), az idősebb Ráday Gedeon (1713–1792), a küldöintézménnyel (Sárospataki Református Kollégium) szoros kapcsolatot ápoló későbbi bécsi gárdista, Szathmáry Király Pál (1726–1807), báji Patay József (1740–1819), illetve a császári, királyi kamarási címig jutó, vajai Vay Dániel (1749–1798). Vö. Decsy Sámuel: *Dissertatio inauguralis historico-physica de succesivo telluris habitabilis incremento*, Traiecti Cis Viadrum 1776. [I–VI.]

⁷³ IAA, „Szemián, Mihály”, „Benkő, Ferenc” (Letöltés ideje: 2022. márc. 9.); Hubbes Éva: *Benkő Ferenc egyetemjárása. Tanulmány és Benkő Ferenc peregrinációs albuma*. Rudabánya 2004.

⁷⁴ Vö. IAA, „Szemián, Mihály”, „Benkő, Ferenc” (Letöltés ideje: 2022. márc. 9.)

is feltűnt.⁷⁵ Hasonlóképp, Causse, de még Nicolaus Nonnen neveire is van találat Katona (1776. szeptember 3.) és Benkő (1780. július 25.), illetve Bányai István (1743. július 8.) albumaiban.⁷⁶

A peregrináló diákok albumaiból felfejthető kapcsolatok mögött persze nem minden esetben állt valódi és működő hálózat. Gyakoriságuk, valamint ismétlődő jellegük azonban felhívhatja a figyelmet egy-egy érdekesebb esetre és azokra a csomópontokra, amelyekkel a kutatásnak akár hosszabb távon is a dolga lehet. Hermann Nonnen védését a kutatás az eddigiekben nem vizsgálta. A disszertációt és az eseményt nem feltétlenül a választott téma, hanem a résztvevő felek és a mögötük álló kapcsolati tőke tette különlegessé. Ebben a konstellációban, ahol mind a *praeses*, mind a *respondens* oldalán a református egyház prominens képviselői álltak, első látásra különös véletlennek tűnhetett a magyarországi és erdélyi diákok megjelenése. A diákok bevonásának lehetséges okai közül egyelőre az intézményi, formális magyarázat tűnik a legvalószínűbbnek. Decsy, Benedek és Szabó ösztöndíjaik és a küldőintézménnyel való kapcsolat fenntartása miatt eleve megkülönböztetett státuszt élveztek. Arra a kérdésre a további kutatásoknak kell majd választ adnia, hogy az ilyen státusszal járó bizalmi tőke milyen mértékben volt átkonvertálható kapcsolati tőkévé. Ami a három hallgató tükrében egyértelműen kijelenthető, hogy a későbbi karrier szempontjából ez a manőver leginkább Decsy Sámuelnél nevezhető sikeresnek.⁷⁷ A további összefüggések kapcsán végezetül még érdemes felhívni a figyelmet pár egyszerű következtetésre.

Következtetések

Módszertani értelemben a tanulmány célja annak demonstrálása volt, hogy egy megfelelő bemérési pont esetén nemcsak lehetséges az eszmetörténeti, a kulturtranszfer vizsgálatok, a peregrináció kutatás és az egyetemtörténet hagyományos tematikájának összehangolása, hanem az ilyen fúzió további eredményekkel szolgálhat. Az alábbi módszertani belátások lakmusztesztjét a brémai teológus, Hermann Nonnen disszertációja és az annak függelékében található latin nyelvű alkalmi költemények jelentették. A disszertáció körüli intellektuális, szociokulturális, intézményi kontextus, valamint a kulturális transzfer folyamatok feltárása és elemzése révén nemcsak a kutatást általánosan jellemző egodokumentum-hiány válik kezelhetővé, de a

⁷⁵ Vö. IAA, „Katona, Imre” (Letöltés ideje: 2022. márc. 9.)

⁷⁶ Vö. IAA, „Causse, Johann Isaak Ludwig”, „Nonnen, Nicolaus” (Letöltés ideje: 2022. márc. 9.)

⁷⁷ Decsy már diákévei kezdetétől fogva aktív részt vállalt az egyetem és az 1766-ban alapult tudós társaság (*Gesellschaft zum Nutzen der Künste und Wissenschaften*) életében. Decsynek az ezzel kapcsolatos tevékenységéről egy soron következő tanulmányban tervezek beszámolni.

különböző vizsgálati rétegek közötti alapszintű összefüggések is láthatóvá válnak.

Ami az intellektuális vonatkozásokat illeti, már relatíve egyszerű eszközökkel is kimutatható volt az odera-frankfurti teológiai képzés és a Berlin-központú porosz egyházpolitika közötti szoros összefüggés. A reformáció örökségeként is felfogható udvari kálvinizmus a 18. századi állami egyházpolitikai fejlődés időszakában egy olyan alapvető orientációnak tekinthető, amely tartományi és helyi szinten a teológia művelésére, a tanári kar összetételére, ezeken keresztül pedig a tananyag modernizálódására is hatással volt. A tudástermelés és az egyéni szerepek vonatkozásában az alábbi megállapítások azonban további igazolásra szorulnak. Johann Isaac, Ludwig Causse és Eberhard Daniel Stosch személye már első közelítésben is meghatározónak tűnt a helyi teológia fakultás életében. Causse és Stosch nemcsak az intézményrendszerben elfoglalt helyzetükből, hanem a magyar és erdélyi diákokkal való aktív kapcsolataik miatt is fontos alanyai lehetnek tehát a későbbi kutatásnak. A peregrináló diákok vonatkozásában a tanulmány legfontosabb következtetése egybeesik azzal a már előrebocsátott megállapítással, mely szerint a teológia fontos közvetítő és átjátszó szerepet játszott a világi tudományosság terjesztésében. Következésképpen a tárgy „kapuőr” funkciója a protestáns honorácior értelmiség akadémiai szocializációjában még az 1770-es években is érzékelhető maradt. Az odera-fankfurti felvilágosodás lokális akcentusainak belső átalakulása közepette – az analógia szintjén legalábbis – nem nehéz ráismerni a közép-kelet-európai folyamatokkal való párhuzamra. A Habsburg Monarchia országaihoz hasonlóan a késő felvilágosodás előtörése itt is az állami centralizációval és az 1770-ben kihirdetett tanreform bevezetésével állt szoros kapcsolatban, amely háttérbe szorítva a teológiát, az államérdek és a közjó nevében a korábbiaknál is nagyobb teret engedett a szekuláris tudáskonpción alapuló világi tudományok oktatásának.

Melléklet

Decsy Sámuel köszöntő verse⁷⁸

Nuper amicitiae tantum mihi jura dedisti;
Iam repetis, lachrymas fundere meque jubes.
Brandenburgiacas quid tendis linquere terras?
Harum nonne pius TE quoque coepit amor?
Flecte ratem, moestum nec desere pectore Theseum!
Flecte ratem, numerum non habet illa suum!
Si tamen ista TIBI stabit sententia menti,

⁷⁸ Johann Isaac Ludwig Causse – Hermann Nonnen: *Dissertatio Inauguralis Theologico Historica De Cura Dei Singulari Circa Genus Messiae* i.m. 79–80.

Nec possunt nostrae TE retinere preces,
 Non remoror; quid enim miserum juvat? I pede fausto,
 I properé patriis redditus esse focis.
 I licet; ast animo semper comitabor euntem, et
 Quo TE cunque demum verteris, illic ero.
 Dumque memor mei sum, dum Spiritus hos reget artus,
 Nolo Sodalitii non memor esse TUI.
 Hoc peto (si quis adest precibus locus, annue voto)
 Dum vives cordi me quoque claude TUO.
 Certe ego non possum sed nec Dilecte sinebas,
 Unquam de tanta me dubitare fide.
 TE DEUS et quorum terra peregrinus in hacce
 Dignor amicitia, mactet amore pari.
 Et simul eximii quae das documenta laboris,
 Laudes NONNENII perpetuas celebrent.
 Praemia non deerunt condigna. Vel ipse futuri,
 Hicce labor Vates certus honoris adest.
 Perge TUIS laudes ceptis cumulare perennes,
 Laurea perge sacrá nectere sarta manu.
 Perge, velut pergis, concessa fouere talenta
 Ingenii, et decuplo multiplicare lucro.
 Sic TIBI viventi laudes, nomenque parabis,
 Donaue coelesti non moritura loco.

Egregium hocce Specimen Clarissimi ac Doctissimi Auctoris co-
 honestaturus, Eidemque adfectum suum testificaturus, in perpetuam
 Amicitiae tesseram pauca haec adjecit.

Opponens Ordinarius
 Samuel Détsy
 Rima-Szombathino Hungarus
 S. S. Theologiae Candidatus.

Benedek Sámuel köszöntő verse⁷⁹

A Diva Causam nascentis Virgine Iesu
 Defendis solida mente, sagaxque refers.
 Hostica dispersis Inimicis tela retundis,
 Ut nihil in Christi Stemma nocere queant.
 Et Tua defendat divina Numine Iesus
 Iura, quibus statuas Tuque Tropoea TIBI.
 Denique maturos in publica commoda NONNEN
 Ferre gradu fructus uberiore queas.

⁷⁹ Johann Isaac Ludwig Causse – Hermann Nonnen: *Dissertatio Inauguralis Theologico Historica De Cura Dei Singulari Circa Genus Messiae i.m.* 81.

Et bona spes Patriae, quae TE cernebat Alumnum,
Eveniat, capient Pulpita quando nova.
I Bone, coelestis quo TE Sapientia ducit;
Et Patriae vigeas in decus omne TUAE.

His paucis, Viro omnigena eruditione aucto, eruditae Dissertationis
Auctori et pro Gradu Doctoratus Defendenti sui commendare voluit
memoriam ac amicitiam,

Samuel Benedek

Transylvano-Hungarus de K. Batzon S. S.

Theol. Candidatus et Ordinarius

Opponens.

Szabó Zsigmond kösztöntő verse⁸⁰

Mortale nil non ĩpeti genus

Ni dona divi possidet ingeni.

Hac Arte NONNEN summa famae

Glorius astra tenet perennis.

Nam Stemma Foetus Virginei sagax

Dum pandit, apto nectit et ordine,

Vati stuporem, metra laudum

Si tenuis meditetur, adfert.

Plectroque siquis sustineat levi

Virtute functum dicere, carmina

Tentabit invita Minerva,

Sysiphium lapidemque volvet.

Ejus nihil non mens movet ardui

Solers, benigno Numine cui Deus

Adsistit. Hinc curae sagaces

NONNENIO decus arrogarunt.

Quare lyrae jam Musa minus potens

Fert vota: Virtus quo TUA TE feret,

Procede felix, et Tonantis

Gloria TE mediante crescat.

Hunc Adplausum erudite Disserentis Amici honoribus sacrum esse
voluit.

Sigismundus Szabó

Transylvano-Hungarus Opponens Ordi-

narius S. S. Theol. Candidatus.

⁸⁰ Johann Isaac Ludwig Causse – Hermann Nonnen: Dissertatio Inauguralis
Theologico Historica De Cura Dei Singulari Circa Genus Messiae i.m. 82.